

Dariusz KASPRZAK OFMCap, *Kształtowanie się nauki o niebie w teologii patrystycznej I-III wieku*, Kraków 2017, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II, ss. 416.

Eschatologia stanowiła szczególny przedmiot zainteresowania wśród autorów wczesnochrześcijańskiej epoki przednicejskiej co najmniej z dwóch powodów: chrześcijanie okresu poapostolskiego byli przekonani, że żyją w czasach ostatecznych, czemu sprzyjały prześladowania młodego Kościoła; a walka z antymaterialistycznymi ruchami gnostyckimi na przełomie II i III wieku sprzyjała nasileniu dyskusji na temat zmartwychwstania ciał. W ostatnich latach powyższa problematyka była często podejmowana przez polskich patrologów, czego przykładem są ważne monografie: Henryka Pietrasa, *Eschatologia Kościoła pierwszych czterech wieków*, Kraków 2007; Marcina Wysockiego, *Eschatologia okresu prześladowań na podstawie pism Tertuliana i Cypriana*, Lublin 2010; Mariusza Szrama, *Ciało zmartwychwstałe w myśli patrystycznej przełomu II i III wieku*, Lublin 2010. W ten nurt badawczy wpisuje się monografia znanego krakowskiego patrologa Dariusza Kasprzaka OFMCap, poświęcona kształtowaniu się nauki o niebie w teologii patrystycznej I-III wieku.

Decydując się na przekrojowe ujęcie zagadnienia Autora postawił sobie kilka celów: rekonstrukcję poglądów na temat eschatologicznego nieba najważniejszych teologów omawianego okresu, ustalenie biblijnych i filozoficznych uwarunkowań tej nauki oraz wydobyć z zachowanych źródeł specyficznych cech charakterystycznych dla dwóch dominujących w ówczesnym Kościele tradycji – azjatyckiej i aleksandryjskiej. Tak szerokie i zarazem szczegółowe ujęcie podjętej problematyki, oparte na autorskiej analizie zachowanych źródeł, nie powstało dotychczas nie tylko w patrystyce polskiej, ale także światowej.

Struktura rozprawy jest logiczna, przejrzysta i stanowi wypadkową zastosowanych metod badawczych: filologicznej i historyczno-teologicznej o nastawieniu porównawczym. Autor najpierw dokonuje analizy filologicznej terminologii biblijnej związanej z tematem nieba, do której w sposób naturalny nawiązują później pisarze wczesnochrześcijańscy, a następnie przechodzi do ukazania chronologicznego rozwoju nauki o ostatecznym niebie, prezentując nauczanie kolejnych autorów. Czytelnik na podstawie umiejętnie skonstruowanego planu pracy może jeszcze przed zagłębieniem się w lekturę zorientować się w głównych tezach nauczania poszczególnych teologów, które zostały wyeksponowane w tytułach paragrafów. W koncepcji i strukturze monografii zauważam wyraźne nawiązania do mojej książki *Ciało zmartwychwstałe w myśli patrystycznej przełomu II i III wieku*, Lublin 2010. Absolutnie nie czynię z tego zarzutu, wręcz przeciwnie, jako naukowiec odczuwam satysfakcję, że pewne pomysły metodologiczne zaproponowane we wspomnianym opracowaniu zasługują na wykorzystanie i kontynuację.

D. Kasprzak posiada niezwykle cenną w pracy naukowej zdolność łączenia wnikliwych analiz terminologicznych i filozoficzno-teologicznych z syntetycz-

nym ujęciem przekrojowym, ukazującym rozwój badanej idei i wyraźnie eksponującym kierunki, w jakich podąża myśl poszczególnych autorów. Dzięki temu czytelnik jest nieustannie zaopatrywany w konkretną źródłową wiedzę na temat poglądów kolejnych teologów, a równocześnie jest klarownie informowany, jak rozwija się idea nieba, które jej aspekty zmieniają się i z jakich powodów. Monografia jest więc przykładem znakomicie przeprowadzonej dedukcji, w której nie ma miejsca ani na nadmiar zbędnych informacji ani na niepoparte argumentami uogólnienia: Autor od koniecznych szczegółów perfekcyjnie przechodzi do uzasadnionych wniosków ogólnych.

W pierwszym rozdziale D. Kasprzak na podstawie analizy terminów i obrazów biblijnych oznaczających niebo w Starym i Nowym Testamencie ukazał rozwój idei ostatecznego nieba w Biblii (podkreślając, że w Starym Testamencie pozostaje ono zamknięte dla ludzi, podczas gdy w Nowym Testamencie Jezus otwiera je dla ludzi) i zestawiał ją z koncepcjami nieba w filozofii starożytnej. Doszedł na tej podstawie do kilku istotnych wniosków: umiejscowienie nieba w filozofii greckiej przebiegało według schematu „centrum – okrąg”, a w Biblii według schematu „góra – dół”; ujęcia filozoficzne nieba były najczęściej doktrynami filozoficznymi, natomiast biblijna koncepcja nieba jest przede wszystkim teologiczna; w przekazach biblijnych na temat nieba łączyły się motywy przestrzenne (niebo jako miejsce) z jakościowymi (niebo jako przebywanie Boga z człowiekiem); w przeciwieństwie do filozoficznych ujęć kosmologicznych niebo w Biblii jest miejscem i stanem wspólnoty ludzi z Bogiem, wynikającym z Jego łaskawości.

Dwa zasadnicze rozdziały monografii – drugi i trzeci – stanowią przekrojowe ujęcie teologii nieba w rozumieniu wszystkich najważniejszych pisarzy wczesnochrześcijańskich pierwszych trzech wieków. Szczegółowe analizy źródłowe, przeprowadzone przez Autora, są pogłębione, oryginalne i prowadzą do twórczych wniosków. Wkład poszczególnych teologów w kształtowanie się doktryny o ostatecznym niebie został przez Autora słusznie uwypuklony we wspomnianych wyżej konkretnych, merytorycznych tytułach rozdziałów i paragrafów eksponujących charakterystyczne idee pisarzy. Bardzo udane są również syntetyczne podsumowania kolejnych okresów rozwoju nauki o niebie, systematyzujące osiągnięcia teologów z danego okresu i wskazujące na specyfikę podejmowanych tematów oraz ich charakterystyczne ujęcie w omawianej epoce. Jeżeli naukę można zdefiniować jako *ars bene ordinandi*, to D. Kasprzak jest mistrzem systematyczności i przejrzystości w tym zakresie, połączonej z nie zawsze oczywistą u badaczy zdolnością do odróżniania kwestii istotnych i oryginalnych od mało ważnych i będących zwykłym powtórzeniem wcześniejszych idei.

Obraz nieba, jaki wyłania się z analizy tekstów patrystycznych, zależy od kontekstu historycznego i charakteru samych pism. U Ojców Apostolskich wiąże się on z pastoralnym charakterem ich teologii i parenetycznym ukierunkowaniem ich przepowiadania. W pismach apologetów II w. pojawia się tendencja do etycznego uwarunkowania soteriologii, czyli do moralizmu eschatologicznego. Wieki III to początki teologii spekulatywnej, odwołującej się często do filozofii

platońskiej i stoickiej. Wśród wielu kwestii (cechy rzeczywistości niebiańskiej, stosunek raju do nieba, niebo jako zbawczy dar Chrystusa i jako nagroda za dobre czyny człowieka, millenaryzm a niebo ostateczne) podejmowanych swoiście przez różnych autorów, D. Kasprzak słusznie dostrzega istotną myśl przewodnią, która od początku dominuje w chrześcijańskim nauczaniu o niebie i jest wspólna wszystkim pisarzom wczesnochrześcijańskim: „niebo stanowi obietnicę Boga dla zbawionych, którą mogą osiągnąć przez wyznawanie i praktykowanie wiary ogłoszonej przez Jezusa Chrystusa. Sposobem na wejście człowieka do nieba jest jedynie Jezus Chrystus” (s. 224).

Oprócz przeprowadzenia rzetelnej analizy tekstów źródłowych i częstego odwoływania się do oryginalnej greckiej i łacińskiej terminologii, D. Kasprzak wykorzystał w swojej monografii w sposób kompletny polską i zagraniczną literaturę przedmiotu. O krytycznym zmyśle Autora świadczy polemika podjęta z niektórymi autorami (np. uznanie – wbrew stanowisku Philippa Vielhauera – że w *Pasterzu* Hermasa pojawia się w przypowieści dziewiętej temat antycypacji eschatologicznej przyszłości – s. 134-138; zakwestionowanie poglądów Jerzego Dudy na temat znaczenia terminu $\alpha\acute{\iota}\omega\nu$ / *saeculum* w teologii Orygenesusa – s. 279-286) i poparte własnymi badaniami podążania za opiniami innych naukowców (np. odczytanie za Panayiotisem Tzamalikosem Orygenesowej koncepcji nieba jako wejścia zbawionych stworzeń do bezczasowego życia Boga – s. 274-300).

W monografii nie dostrzegłem istotnych błędów czy braków merytorycznych. Jedyne w przypadku omawiania kwestii prawdopodobieństwa głoszenia przez Orygenesusa hipotezy o nawróceniu i zbawieniu szatana (por. s. 272-273) należało przywołać Orygenesowski *List do przyjaciół z Aleksandrii*, w którym autor *De principiis* wypiera się takiego poglądu i przedstawia okoliczności posądzenia go o jego głoszenie.

Można dyskutować, czy w pracy naukowej skierowanej do specjalistów konieczna jest zastosowana przez Autora praktyka poprzedzania omówienia teologii nieba poszczególnych pisarzy, znanych przecież powszechnie patrologom, krótkimi wprowadzeniami zawierającymi podręcznikowe wzmianki o ich życiu i twórczości. Informacje te jednak z jednej strony zawierają aktualny stan badań dotyczący autorstwa, czasu i miejsca powstania dzieł, z zaznaczeniem, jakie stanowisko w tych kwestiach zajmuje Autor monografii; z drugiej mogą okazać się przydatne odbiorcom niebędącym badaczami antyku chrześcijańskiego (zarówno dogmatykom, biblistom, teologom duchowości, filozofom, historykom religii, kulturoznawcom, jak i zwykłym chrześcijanom dbającym o rozwój duchowy i pragnącym pogłębić wiedzę religijną), którzy z pewnością chętnie sięgną po monografię D. Kasprzaka.

Książka została napisana zarówno precyzyjnym językiem technicznym, jak i piękną polszczyzną. Sprzyja to klarowności teologicznych wywodów i pozwala spokojnie zagłębić się w kwestie merytoryczne bez konieczności przebijania się przez meandryawiłego stylu czy pseudonaukowego lub – co gorsza – kaznodziejskiego języka, który – niestety – pojawia się w pracach z zakresu teologii.

Za pewien brak precyzji można uznać stosowanie w tytułach angielskiego spisu treści zamiennie dwóch słów „emergence” i „development”, podczas gdy w oryginale polskim pojawia się zawsze słowo „kształtowanie się”. Ta niekonsekwencja może sugerować czytelnikowi obcojęzycznemu, że chodzi o nieco inny niuans znaczeniowy i że w niektórych okresach (tam, gdzie użyty jest rzeczownik „development”) następował wyraźny rozwój doktryny o niebie. Zapewne autor angielskiego przekładu (o ile nie był nim sam Autor książki) uznał, że „emergence”, czyli „powstawanie”, „kształtowanie się” odnosi się tylko do pierwszego etapu w dziejach doktryny, później może następować już tylko jej rozwój lub regres. Być może lepiej byłoby również w polskiej wersji wprowadzić to rozróżnienie terminologiczne i w tytułach rozdziału 2. i 3. odnieść termin „kształtowanie się” do okresu I i II w., a termin „rozwój” do okresu III w., chociażby ze względu na uniknięcie w ten sposób wielokrotnego powtarzania w tytułach rozdziałów i paragrafów słowa użytego w tytule całej książki. Nie jest jednak wykluczone, że Autor książki nie chciał używać terminu „rozwój”, ponieważ zakłada on jakieś doskonalenie, poprawianie wcześniejszej doktryny, natomiast termin „kształtowanie się” jest bardziej neutralny.

Bibliografia została zredagowana poprawnie i dokładnie. Natomiast należałoby wprowadzić więcej porządku i konsekwencji do sposobu cytowania imion i tytułów pism pisarzy wczesnochrześcijańskich w przypisach: wersja zlatynizowana, która jest obecnie najczęściej stosowaną normą, przeplata się często z wersją polskojęzyczną.

Recenzowana monografia stanowi znaczące osiągnięcie naukowe w polskiej patrologii i pozwala na kompetentne zapoznanie się z różnymi koncepcjami eschatologicznego nieba we wczesnej epoce patrystycznej oraz prześledzenie drogi rozwoju nauki o tym istotnym elemencie eschatologii chrześcijańskiej. Należałoby jedynie życzyć Autorowi, aby mógł uzupełnić swoje dzieło o kolejny tom, prezentujący nauczanie o niebie w złotym okresie patrystyki i u schyłku antyku chrześcijańskiego.

ks. Mariusz Szram – Lublin, KUL

Krzysztof LEŚNIEWSKI, „W samym sobie znaleźliśmy wyrok śmierci: aby nie ufać sobie samemu, lecz Bogu...”. *Metanoiczno-soteriologiczne przesłanie „Wielkiego kanonu” św. Andrzeja z Krety*, Lublin 2017, Prawosławna Diecezja Lublesko-Chełmska. Fundacja Dialog Narodów, ss. 456.

Poezja wczesnochrześcijańska nie jest w Polsce częstym przedmiotem badań teologów. Z tym większym uznaniem należy przyjąć opracowanie Krzysztofa Leśniewskiego, znanego specjalisty w zakresie teologii prawosławnej, dotyczące arcydzieła hymnografii bizantyńskiej – *Wielkiego kanonu* autorstwa św. Andrzeja z Krety (660-740). Ten rozbudowany i głęboki teologicznie hymn pełni